

Likestilling, kvinner og kjønn i samfunnsplanlegging

Liv Toril Pettersen

I denne artikkelen diskuteres hva som menes med likestillingsperspektiv, kvinneperspektiv og kjønnsperspektiv i samfunnsplanlegging.

Det sentrale er koplingen mellom teoretiske diskurser og praktisk-politiske diskurser: Er det en sammenheng mellom ulike teoretiske perspektiver, endringsstrategier og praktisk-politisk endringsarbeid?

I denne artikkelen¹ vil jeg diskutere nærmere hva som menes med likestillingsperspektiv, kvinneperspektiv og kjønnsperspektiv i samfunnsplanlegging. I likestillings-, kvinne- og distriktspolitikk og i planlegging brukes ulike begreper. Det snakkes både om likestilling og kvinneperspektiv, og i de senere år har også begrepet kjønnsperspektiv blitt tatt i bruk. Disse perspektivene kan knyttes til ulike historiske epoker i kvinne- og kjønnsforskningen med ulikt fokus og ulike endringsstrategier.

Jeg starter med en gjennomgang av likestillingsperspektiv, kvinneperspektiv og kjønnsperspektiv i forskningen². Deretter skal jeg drøfte tilnæringsmåter til likestilling, kvinner og kjønn i samfunnsplanlegging og praktisk-politisk endrings-

arbeid. Det sentrale i denne artikkelen er koplingen mellom teoretiske diskurser og praktisk-politiske diskurser. Er det en sammenheng mellom ulike teoretiske perspektiver, endringsstrategier og praktisk-politisk endringsarbeid? Jeg fokuserer på praktisk-politisk arbeid slik det kommer til uttrykk i offentlige dokumenter, i prosjektplaner og til en viss grad også i praktisk iverksetting. Jeg er særlig opptatt av hvilke fortolkninger og meningsinnhold perspektivene gis i slikt endringsarbeid.

Likestillings-, kvinne- og kjønnsperspektiv i forskningen

Kvinneforskningens feministiske prosjekt er forskning for forandring, og kunnskapsutviklingen i denne forskningen har vært nært knyttet til utvikling av strategier for endring. Forskningens politiske oppgave, å produsere kunnskap for frigjøring (av kvinner) har således stått sentralt. I den moderne kvinneforskningens historie har det vært en utvikling i forståelsen av kjønn og dermed i hvilke forskningstema som er aktuelle og hvilke endringsstrategier som vil føre fram. Grovt sett kan utviklingen i kvinneforskningen beskrives gjennom tre faser (Holter 1977, Harding 1986, Brandth og Verstad 1993, Kvande og Rasmussen 1992). Disse fasene kan

skisseres som tre teoretiske perspektiver; likestillings-, kvinne- og kjønnspektivet³.

Likestillingsperspektivet ser kvinner og menn som prinsipielt like – som mennesker. Ulikheter mellom kjønnene betraktes som et utslag av diskriminering som det er viktig å få bukt med. Etterhvert som kvinner får de samme rettigheter som menn, vil det gradvis oppnås resultatlikhet (Haukaa 1991). Denne tenkningen bygger på det humanistiske rettferdighetskravet, og den finner vi igjen i den offentlige likestillingspolitikken. Innen dette perspektivet har forskningens målsetting vært å synliggjøre kvinners liv og erfaringer og supplere eksisterende forskning med kunnskap om kvinner. Kjønn blir hovedsakelig sett på som en variabel blant flere. Det feministiske endringsprosjektet går stort sett ut på å likegjøre kvinner med menn ved å gi dem samme rettigheter og muligheter. Kvinner er like gode som menn og bør behandles likt med menn, det vil si "kjønnsnøytralt"⁴.

Kvinneperspektivet tar utgangspunkt i at kvinner og menn er forskjellige. Kvinner og menn står for forskjellige verdier, holdninger og tenkemåter⁵, og kvinners annerledeshet blir sett på som en ressurs og som et kritisk potensiale for forandringer (Kvande og Rasmussen 1992). Begreper som omsorgsrasjonalitet (Wærness 1987) og ansvarsrasjonalitet (Sørensen 1982) ble utviklet nettopp for å få fram kvinners forskjellighet fra menn. Forskjellen mellom kjønnene, enten den er biologisk, psykologisk eller sosialt betinget, skal synliggjøres og positivt anerkjennes. Harding (1986) bruker begrepet "standpunkt feminisme" som forteller at fenomenene studeres ut fra et kritisk kvinneblikk. Den feministiske kritikken går ut på at samfunnet og dets institusjoner er mannsvidde. Det kvinner står for er blitt nedvurdert, mens menn og deres aktiviteter har høy status. I forskningen var en oppfattelse av å gi kvinnene en "stemme" og beskrive og tolke virkeligheten ut fra et alternativt kvinneperspektiv. Arbeidsdeling, makt – og rangforskjeller ble vektlagt, og det ble fokusert på menns dominans og kvinners underordning i parforhold, såvel som i viktige samfunnsinstitusjoner (Leira 1992). I Norge ble det også drevet utstrakt aksjonsforskning (se for eksempel Holter m.fl. 1984). Med utgangspunkt i kvinners erfaringer og verdier er endringsstrategien å oppvurdere det kvinner står for, for å skape likeverd mellom kvinner og menn ut fra kvinners egne premisser.

Kjønnspektivet stiller spørsmålsteget ved det kjønnsbegrep som de andre to perspektivene har tatt for gitt. Her

vektlegges en differensiert forståelse av kvinner og menn. Kvinner og menn er hverken prinsipielt like eller ulike. De er både like og ulike. Kvinner er heller ikke en ensartet sosial gruppe, kvinner er også forskjellige fra hverandre. Forståelsen av hva det betyr å være kvinne og mann forandrer seg kontinuerlig. Kjønn er ikke et klart og entydig, men tvetydig og foranderlig begrep. For å kunne fange opp forskjeller mellom kvinner og mellom menn, er det nødvendig å bryte opp og redefinere kjønnskategoriene. I stedet for å lete etter klare forskjeller mellom menn og kvinner fokuseres det på betydningen av kjønn i forskjellige sammenhenger.

Dette åpner opp for å studere kjønn som en integrert del av prosesser og strukturer som tidligere har blitt betraktet som kjønnsnøytrale (Widerberg 1992). Denne forskningen er opptatt av sosial konstruksjon av kjønn og av kjønnsrelasjoner, ikke utelukkende kvinners livsløp og levekår. Kjønn er gjenstand for forhandlinger og debatt og utvikles i samhandling mellom kvinner og menn både i privatlivet og i arbeidslivet. Utformingen av kvinnelighet og mannlighet blir et tema, og også mansrollen blir satt på dagsorden. Kjønnspektivet åpner for en grunnleggende kritikk av patriarkat teoriene som forklarte den historiske og altomfattende kvinneundertrykkningen. Kvande og Rasmussen (1992) mener det også åpner for at det i større grad kan være forskjeller mellom kjønnene uten at disse nødvendigvis er hierarkiske. Endringsstrategien i kjønnspektivet blir dekonstruksjon, det vil si å avsløre fenomen som sosialt skapte, bryte dem opp i enkeltdeler for så å sette dem sammen til noe nytt. I en postmoderne fortolkning gir oppløsningen av faste kategorier nye muligheter til å leve fristilt fra faste tradisjoner og styrende normer (Øvrelid 1996).

Kvande og Rasmussen (1992) peker på at når kjønn forstås som sosialt konstruert og kvinner, kvinnelighet og kvinners erfaringer ikke lenger er klare kategorier, kan en komme til å ta avstand fra oppfatningen om at det eksisterer et spesielt kvinneperspektiv. En rører dermed også ved oppfatningen om kvinneforskningens legitimitet⁶. Kvande og Rasmussen argumenterer for at det likevel er mulig å holde fast på et kvinneperspektiv selv om en anvender et relasjonsperspektiv. Kvinners situasjon kan da sees som et resultat av kjønnsrelasjoner. Borchgrevink (1994) setter fokus på det dilemma som ligger i oppløsningen av kategorien kvinner. Likheten mellom kvinner har vært en betingelse for kollektiv handling. Hun viser til Konnz (1987) som hevder at basisen for et

feminint fellesskap er en situasjon der kvinner er bundet sammen ved sin eksklusjon. Samfunnsmessige endringer (blant annet som resultat av likestillingsarbeidet) bidrar til at eksklusjonen av kvinner som kvinner er i ferd med å opphøre og dette forkludrer betingelsene for kollektiv tenkning og handling som kjønn.

De teoretiske perspektivene med tilhørende endringsstrategier er sprunget ut av ulike samfunnsmessige situasjoner. Likestillingsstrategien ble utformet i en tid da kvinner hadde få formelle rettigheter, mens kvinneperspektivet ble utviklet på 1970-tallet i nær kontakt med den radikale kvinnebevegelsen. Det skulle være forskning for kvinner, og forskning for forandring (Halsaa 1996). Kjønnsperspektivet er blitt utformet i en tid preget av store endringer i kvinners liv. Kvinner har blitt mer ulike og har fått ulike posisjoner i arbeidslivet. Kvinner er blitt både over- og underordnet (Kvande og Rasmussen 1992). Utviklingen av teoretiske perspektiv og endringsstrategier har således sammenheng med historiske endringer i kvinners situasjon, representasjon og formelle rettigheter. Samfunnsmessige endringer vil ha betydning for hvilke forskningstema som er aktuelle og for hvilke endringsstrategier som synes hensiktsmessig. Dette betyr ikke at det sist utviklede perspektivet er det mest "riktige", men snarere at konteksten praksis(e) foregår i, er endret i løpet av kvinne- og kjønnforskningens historie. Utviklingen av nye teoretiske perspektiver har også vært en reaksjon på problemer og dilemmaer innebygd i de "rådende" perspektiver, men med utviklingen av nye perspektiver oppstår også nye dilemmaer og problemstillinger⁷.

Mens både likestillings- og kvinneperspektivet er knyttet til kvinnebevegelsens politiske prosjekt, er kjønnsperspektivet mer løst fra dette (Brandth og Verstad 1993). Da likestillings- og kvinneperspektivet ble utviklet var forskningen tettere koplet til politikk og forskning for endring. I dag har kvinne- og kjønnforskningen blitt mer fagorientert, og kvinneforskernes innpass i Akademia har bidratt til en dreining i retning av mer fokus på vitenskapelige spørsmål (Halsaa 1996). Forskning som vitenskapelig prosjekt har blitt viktigere, kanskje viktigere enn forskning som politisk prosjekt, dvs. forskning for samfunnsmessig endring. Det er imidlertid ikke nødvendigvis en motsetning mellom handlingsrettet og akademisk kvinneforskning⁸.

På bakgrunn av disse tre ulike teoretiske perspektivene med følgende ulike endringsstrategier vil jeg analysere tolk-

ninger og meningsinnhold i praktisk-politiske diskurser. Både likestilling, kvinne- og kjønnsperspektiv brukes i praktisk-politisk endringsarbeid, men spørsmålet er om de gis samme innhold og om de koples til de samme endringsstrategiene som i de teoretiske diskursene. Jeg vil bruke empiriske eksempler fra likestillingspolitikken (relatert til samfunnsplanlegging), norsk distriktpolitikk, og både norske og svenske prosjekter angående samfunnsplanlegging og kjønn⁹.

Likestilling i planleggingen

Begrepet perspektiv knyttes ikke til likestilling i praktisk-politisk arbeid. Det snakkes om likestilling. Ordet forteller at noe skal stilles likt, og dette noe er i denne sammenheng de to kjønnene. Likestilling bygger på behandlingslikhet som prinsipp. Likestillingsbegrepet handler om likebehandling i grunnleggende rettigheter og plikter, særskilte tiltak rettet mot ett av kjønnene for raskere å nå reell likestilling, og en kritisk gjennomgang av samfunnets organisering og ressursbruk (St. meld. nr. 70 1991–92). I Norge har Barne- og familiedepartementet (BFD) ansvaret for likestillingspolitikken. De definerer i dag likestilling som:

...lik fordeling av goder og plikter mellom kjønnene, og at menn og kvinner skal ha like reelle muligheter til å delta i og påvirke samfunnsutviklingen.

(Havnør 1995, s. 1)

Målet er ikke at menn og kvinner skal bli like, men å styrke valgmulighetene og fleksibiliteten i utformingen av kjønnsidentitet. Biologisk kjønn skal i minst mulig grad avgjøre eller hemme den enkeltes muligheter til å realisere egne ressurser og ambisjoner. BFD utdyper dette videre med å si:

Å fremme likestilling vil ofte bety å synliggjøre kvinnes verdier, erfaringer og interesser og foreta prioriteringer som bidrar til å rette opp eksisterende skjevheter og å tilgodese kvinnes ulike atferd, ønsker og behov i like stor grad, når vi organiserer og regulerer samfunnet. Det innebærer også å omfordele makt og ressurser.

(Havnør 1995 s. 2)

BFD formidler her en definisjon av likestilling som går ut over det som strengt tatt ligger i det teoretiske likestillingsperspektivet. De trekker inn elementer både fra kvinne- og kjønnsperspektivet. BFD snakker både om likhet og forskjeller mellom menn og kvinner. Det er ikke et enten/eller, men et

både/og (St. meld. nr. 70 1991–92). Målet om at kvinners gjøremål og verdier må oppvurderes bygger på en erkjennelse av at ulikhetene mellom kjønnene er positive verdier for samfunnet. Samtidig er det et mål å få større grad av likhet i muligheter mellom kvinner og menn. BFD vektlegger variasjon og utforming av kjønnsidentitet, som er sentrale elementer i det teoretiske kjønnsperspektivet. De tydeliggjør også makt dimensjonen i likestillingsarbeidet.

I Norge har likestillingsbegrepet i liten grad vært brukt i samfunnsplanleggingen. Dette begrepet har vært reservert likestillingspolitikken og har blitt forbundet med BFD's likestillingsarbeid. I planlegging har likestillingsarbeidet vært rettet mot å integrere likestilling i plan- og styringsdokument¹⁰, og til en viss grad har en vært opptatt av å øke antall kvinnelige planleggere i kommuner, fylker og departementer. Dette har dreid seg om kvinner i planleggingen.

I Sverige ser likestillingsbegrepet eller jämställdhet til å bli brukt i større grad i planlegging. Den svenske regjeringen ga i 1995 et utvalg i oppdrag å utrede "Jämställdhetsaspekter på fysisk planering och byggd miljö". I sluttrapportene brukes både begrepene likestillings-, kvinne- og kjønnsperspektiv. Svensk likestillingspolitikk innebærer:

att kvinnor och män har samma rättigheter, skyldigheter och möligheter inom alla väsentlige områden i livet och
jämn arbets- och maktfördelning

(Berntsson 1996 s. 25)

I JämKom prosjektet er det "kommunerna och jämställdheten" som står på dagsorden. Her defineres likestilling på følgende måte:

Enligt SCB innebär jämställdhet att kvinnor och män har lika rättigheter, skyldigheter och möjligheter att et arbete som ger ekonomisk oberoende, att vårda hem och barn, samt att delta i politiska, facliga och andre samhällsliga aktiviteter.

(Sandquist 1996, s. 1)

Videre sies det at for å oppnå målet om det likestilte samfunnet, kreves betydelig mer enn at kvinner integreres i rådende strukturer. Likestilling innebærer at samfunnets organisasjoner og institusjoner må forandres og ta like stor hensyn til kvinners livssammenhenger og måte å forholde seg til virkeligheten på som til menns.

På samme måte som i Norge, ser heller ikke likhetstankgangen ut til å være enerådende i svenske prosjekt der likestillingsbegrepet har vært det framtreddende. Likestillingsperspektivet ser i praktisk-politisk endringsarbeid ut til å bli tolket ut fra både en likhet og en forskjellsdimensjon og henter således også noe fra det teoretiske kvinneperspektivet og dels kjønnsperspektivet. Likestilling som endringsstrategi kommer ut fra eksemplene som er gjennomgått ikke entydig til uttrykk som likegjøring av kvinner med menn på menns arena.

Det problematiske kvinneperspektivet

Kvinneperspektiv har vært (og er) et mye brukt begrep både i distriktpolitikk og samfunnsplanlegging i Norge. Begrepet kvinneperspektiv har også vært brukt i likestillingspolitikken¹¹. Kvinneperspektivet tar sikte på å bære fram kvinners erfaringer, verdier og interesser. Det er resultatlikhet som er framtreddende i kvinneperspektivet, og ikke behandlingslikhet.

Kvinneuniversitetene i Norge som jobber ut fra et kvinneperspektiv vektlegger at et perspektiv gir en innfallsvinkel eller synsvinkel. Det er en måte å se på eller et utsnitt – ett blant flere mulige. Det dreier seg hele tiden om å se den samme tingen, men perspektivet, synsvinkelen er forskjellig (Berg 1993, Bystad 1995). Det finnes ikke et kvinneperspektiv, men flere kvinneperspektiver. Kvinner er ingen ensartet gruppe, og ut fra dette er det ikke mulig å gi noe fasitsvar på hva kvinneperspektiv innebærer. Kvinneperspektivet er kommet som en reaksjon på at menns perspektiv(er) og patriarkatets verdier og prioriteringer preger vitenskapen og samfunnet (Bystad 1995).

Hva som menes med kvinneperspektiv har vært gjenstand for mye debatt og ulike tolkninger i politikk og planlegging. Det kan være vanskelig å få tak i begrepet kvinneperspektiv og en støter på flere dilemmaer når en bruker dette begrepet (Amdam m.fl. 1993, Flemmen 1990). En vanlig definisjon er hentet fra Berman m.fl. (1988):

Kvinneperspektivet er en felles betegnelse på perspektiver begrunnet i erfaringer, verdier og interesser som springer ut av kvinners avmaktssituasjon kombinert med deres hovedansvar for å skape og ha omsorg for mennesker – som mennesker og som arbeidskraft. (s.13)

To forhold trekkes her fram; kvinner mangler makt og er tilskrevet omsorgsarbeidet i samfunnet. Disse to forholdene

kan gi opphav til erfaringer, verdier eller interesser som kan danne grunnlag for et kvinneperspektiv.

Flemmen (1990) diskuterer i en artikkel det problematiske med å bestemme innholdet i kvinneperspektivet. Kvinneperspektivet er et flertydig begrep, noe som ikke kan reduseres til noe bestemt. Det er mer som en visjon å regne. Kravet om formalisering og ”oversettelse” av begrepet til en entydig form, vil føre til at kvinneperspektivet mister helheten, flertydigheten og kompleksiteten. Kvinneperspektivet kan ikke operasjonaliseres uten at meningsinnholdet smadres (Flemmen 1990). På den andre siden peker hun på at mangel på bestemmelse kan føre til banalisering og reduksjon av innholdet. En risikerer at de spesielle elementene en forsøker å bringe for dagen, blir omkodet så snart de er brakt fram i lyset – slik at de passer for dem som ikke liker det. De koloniseres eller koopteres, en gjør det til sitt. Og det en mente å uttrykke bringes tilbake til taushet. Kvinneperspektivet blir lett en omkodet klisjé som alle bruker og alle tror de vet hva er, uten at en egentlig diskuterer om det vi sirkulerer er noe mer enn klisjeer. Flemmen mener at når en i politikk eller forskning skal integrere noe som ikke er definert, reduserer eller banaliserer en lett det perspektiv en skulle forvalte. Vi kan ende opp med at kvinneperspektiv blir sakene, for eksempel barnehager, eldreomsorg eller nærmiljøarbeid, noe hun mener er kvinnerettede tiltak. Sakene er der, men perspektivet er blitt borte.

Kvinneperspektivets dilemma, som Flemmen her peker på, er at operasjonalisering vil smadre innholdet som visjon, mens mangel på bestemmelse gjør det til en klisjé og en klam selvfølgelighet. Dette gjør det kanskje særlig problematisk å bruke begrepet i politikk og offentlig styring der kravet til målstyring og operasjonalisering står sterkt (Nørve 1995).

Kvinneperspektiv på samfunnsplanlegging og i norsk distriktpolitikk

Den kvinnerettede distriktpolitikken har vært utformet med tanke på å opprettholde det spredte bosettingsmønsteret i Norge. I distriktpolitikken blir kvinner sett på som en ressurs for sine distrikter og regioner, og her har bedring av kvinners levekår, arbeidsmuligheter og velferd vært de sentrale virkemidler for å beholde kvinnene (Lotherington 1997, Nørve 1995). Utformingen av tiltak i den kvinnerettede distriktpolitikken viser stort mangfold, og en del av tiltakene har tatt utgangspunkt i at kvinner har spesielle behov og problemer,

blant annet knyttet til at kvinner i større grad enn menn har ansvar for hjem og familie. Det har for eksempel blitt gitt tilskudd til bedriftsbarnehageordninger som en del av kvinnesatsingen i distriktpolitikken (Lotherington m.fl. 1992). Den kvinnettede distriktpolitikken har ikke hatt likestilling som utgangspunkt (Flemmen 1990, van der Ros 1997). Det har heller ikke vært rettet særlig oppmerksomhet mot å øke kvinners politiske innflytelse og makt. Kvinneperspektivet i distriktpolitikken har på denne måten mistet makt-dimensjonen. Det blir mer et virkemiddel i en annen politikks virkemiddelkjede enn transformasjon av kvinnekrav (Nørve 1995). Ser en på distriktpolitikken som velferds-politikk gir kvinneperspektivet muligheter for å fordele litt ekstra midler til damene uten at en direkte utfordrer den lokale oppfatningen av kjønnsulikhet, fordeling og rettferdighet (Nørve 1995). Fordelen er at det tilflyter kvinner ressurser utenom den generelle ressursfordelinga i samfunnet, men samtidig er dette små ressurser i forhold til ressursene i det ordinære systemet. Menns makt og ressursgrunnlag berører i liten grad (van der Ros 1997). Sett ut fra målsettingen om endring forblir de grunnleggende maktstrukturene de samme.

Det prosjektet der det er jobbet mest systematisk med å gi begrepet kvinneperspektiv i planlegging et innhold på er ”Kommuneplanlegging på kvinners vilkår”. Her kom det fram til fire ulike måter å gjøre kvinneperspektiv på planlegging mer håndfast (Amdam m.fl. 1993):

- Bedring av objektive levekår for kvinner i kommunen. Det vil si å få frem kunnskap og statistikk om kvinners levekår og bruke dette som grunnlag for endringsrettede handlinger.
- «Kvinner tema» som mål for planarbeidet. Dette dreier seg om hvilke tema som opptar kvinner og sørge for at disse temaene får innpass i den kommunale dagsorden.
- Bredere og sterkere deltakelse av kvinner i det offentlige liv, samt mer deltakelse fra kvinner på ulike offentlige arenaer. Dette betyr lik deltakelse fra kvinner og menn i alle ledd i planprosesser.
- ”Feministiske verdier” som perspektiv på planleggingen. Her trekkes verdigrunnlaget i planarbeidet inn. Har kvinner et felles verdigrunnlag basert på det å være kvinne og hvordan kan dette bli grunnlag for kommuneplanlegging.

Det vanligste i prosjektet var punkt to og tre. Både det første og det tredje punktet kan tolkes inn i et likestillingsperspektiv, mens det andre punktet sett ut fra Flemmen (1990) sine betraktninger, blir en reduksjon til kvinneverdte tiltak. Det fjerde punktet kan tolkes innenfor et kvinneperspektiv. Det mest "ufarlige" av disse punktene er trolig det andre. Både det første, tredje og fjerde punktet kan tolkes i et makt- og konfliktperspektiv. Bedring av kvinners objektive levekår kan bidra til å sette fokus på ulik fordeling av samfunnets ressurser mellom kjønnene. Dessuten kan den gi tallfesting av ulikheter og skjevfordelinger som det er vanskeligere å argumentere mot. Lik deltakelse fra kvinner og menn i planprosesser betyr, så lenge det vanligvis er flest menn som deltar i planprosesser, at menn må vike til fordel for kvinner. Feministiske verdier som perspektiv utfordrer verdigrunnlaget i planleggingen, og dette kan rokke ved mer grunnleggende forhold.

Målet om å få fram et kvinneperspektiv kopler seg til en større diskusjon om likestilling, kjønnsroller generelt, om kvinners plass i samfunnet og om kvinners erfaringer med samfunnets måte å fungere på. Det angår både maktfordeling og fundamentale normer, verdier og forestillinger, og vår identitet. Dette er områder som kan utløse sterke reaksjoner. De fleste som har jobbet med kvinneperspektiv i praksis situasjoner har erfart slike utslag (Amdam m.fl. 1993, Lotherington m.fl. 1992, Pettersen 1995, Rönblom 1996). Løsningen er ofte å legge seg på en "forsiktig linje" og "alminneliggjøre" kvinneperspektivet. Det blir tolket som "menneskesak", "hverdagslivsperspektiv" o.l.

Maktaspektet ved kvinneperspektivet blir ofte tonet ned i praktisk-politisk iverksetting for å unngå konflikter og for å komme til enighet om handlingsstrategier. Det er kanskje ikke tilfeldig at de minst makt- og konfliktorienterte tolkningene ble valgt i prosjektet "Kommuneplanlegging på kvinners vilkår". Det er ikke gitt at det å "høyne konflikt-nivået" i lokal utforming av prosjektene, ville gitt bedre resultat. Men for å tilrettelegge for endring gjennom politisk handling, kreves tydeliggjøring for å kunne gi handlingene retning (Nørve 1995). Dersom en ønsker å endre forskjellene (mellom menn og kvinner) eller endre deres betydning, må en tydeliggjøre sine mål og hvilke ulikheter som en ikke ser som rettferdige. I det teoretiske kvinneperspektivet står makt i fokus, men i transformasjonen til handling ser maktdimensjonen ut til å forsvinne. Kvinneperspektivet blir dermed ufarliggjort.

Når en benytter kvinneperspektivet som innfallsvinkel, kommer en også inn på spørsmålet om kvinner har felles verdier, om det finnes felles kvinneinteresser, og hva disse verdiene og interessene skulle være. Dette var en av grunnene til at den fjerde måten å konkretisere kvinneperspektivet på, var problematisk i praktisk iverksetting (Amdam m.fl. 1993).

Erfaringene fra flere prosjekter tyder på at kvinner har en del felles ønsker og prioriteringer, og at kvinner bidrar med nytenkning i planprosesser. I prosjektet «Kommuneplanlegging på kvinners vilkår» medførte kvinneperspektiv i planprosesser både nye arbeidsmåter og andre prioriteringer i kommuneplanene. Prosjektet medførte større helhetstenkning, og at områder som oppvekst, omsorg, kultur og miljø fikk styrket status i kommuneplanarbeidet. I kommuneplanene ble omsorg for mennesker og naturmiljø like viktig som det tradisjonelle hensynet til økonomisk og teknisk-rasjonell tenkning (Amdam m.fl. 1993). Erfaringene fra to store kvinnenettverks-prosjekter i Norge er at kvinner ofte ønsker en annen organisering av hverdag og arbeidsliv enn det dagens samfunn legger til rette for (van der Ros 1993, van der Ros og Guldvik 1995). Kvinnene ønsker å knytte sammen de ulike bitene i sin hverdag. De ønsker arbeid i fellesskap og fritid i fellesskap, og de tenker seg mindre klare skillelinjer mellom fritid og arbeid. Videre så fokuserer kvinner i større grad enn menn på menneskene og hverdagslivets behov. van der Ros oppsummerer kvinnenes verdigrunnlag i stikkords form på følgende måte:

De tenker helhet framfor sektor, omsorg og fellesskap framfor konkurranse og miljø framfor økonomi.

(van der Ros 1993 s. 28)

Feministiske forskere har hevdet at kvinner som gruppe har visse felles interesser og behov, riktig nok på et høyt abstraksjonsnivå. Jonasdottir (1985) peker på at interessebegrepet har et form- og et innholdsaspekt. Formaspekt, som hun mener er viktigst, er retten til å delta der beslutninger fattes, dvs. krav om deltakelse i politikken. Dette er kvinners objektive interesser. Innholdsaspektet handler om å få tilfredsstilt behov og konkrete interesser i fellesskapets fordeling av knappe ressurser. Det omhandler kvinners subjektive interesse. Halsaa (1987) hevder i motsetning til Jonasdottir at begge aspekter ved interesse gir grunnlag for å snakke om objektive kvinneinteresser. De objektive kvinneinteressene knytter hun til en felles situasjon i reproduksjonen. På et

generelt og abstrakt nivå mener Halsaa at kvinner har en felles, objektiv interesse i å realisere kvinners frigjøring. Frigjøringsinteressene er ikke nødvendigvis erkjent av alle kvinner, men den objektive undertrykkningen eksisterer uavhengig av den enkelte kvinnes bevissthet om situasjonen.

Andre feministiske forskere hevder at kvinners systematiske forskjellighet fra menn har blitt svekket, og at likheten mellom kvinner samtidig svekkes. Borchgrevink (1994) viser til at basisen for et feminint fellesskap er en situasjon der kvinner er bundet sammen ved sin eksklusjon (Konnz 1987). Når samfunnsmessige endringer bidrar til at eksklusjonen av kvinner som kvinner er i ferd med å opphøre er kjønn ikke lenger tilstrekkelig til å gi kvinner felles interesser. Wiborg (1992) viser at ulike kvinneprosjekter kan ha ganske like oppfatninger av kvinneinteresser, men at det konkrete innholdet utformes på forskjellig vis. Hun mener at "kvinner" er en lite egnet kategori for utforming av tiltak, fordi kvinner er for uensartet som konkret gruppe. Kvinneperspektivet må "oversettes", avgrenses og tilpasses lokale forhold. Hun hevder at kvinners interesser hverken er stabile eller universelle. De er tvert i mot kontekstavhengige.

Kvinneprosjekter med utgangspunkt i et kvinneperspektiv har i liten grad direkte utfordret etablerte maktstrukturer og heller ikke menn¹². Prosjektene har hatt kvinner i fokus og har jobbet for å endre og bedre kvinnes situasjon. En del av disse prosjektene har hatt kvinners annerledeshet som utgangspunkt, og det har særlig vært kvinners hovedansvar for omsorgsoppgavene i samfunnet som i praksis har fungert som begrunnelse for at kvinner har felles interesser og verdier.

Kjønnsperspektiv i likestilling og planlegging

Kjønnsperspektivet har etterhvert fått innpass som det "korrekte" begrep i norsk likestillingspolitikk. BFD sier at: *vi bruker kjønnsperspektivet for å fremme likestilling* (Havnør 1995 s.1). BFD bruker kjønnsperspektivet for å ta hensyn til kjønnenes ulike erfaringer og prioriteringer. Her vektlegges at menn og kvinner erfarer verden forskjellig og at arbeidsdelingen mellom kjønnene fremdeles er ulik. Kvinner og menn prioriterer og organiserer livene sine forskjellig, og de har ulik tilgang til goder og økonomiske ressurser. Videre pekes det på at kjønn preger samfunnets strukturer; arbeidsmarked, næringsliv, helsevesen og utdanningsinstitusjoner. Likestillingshensynet ligger i å tilgodese kjønnenes ulike atferd, ønsker og behov i like stor grad når vi organiserer og

regulerer samfunnet. Det innebærer også å omfordele makt og ressurser.

Fordi kvinner har mindre makt og autoritet enn menn, vil kjønnsperspektivet bety at vi retter oppmerksomhet mot kvinners verdier, erfaringer og interesser (BFD 1995). Her synliggjøres og tydeliggjøres maktaspektet. I BFD's bruk av kjønnsperspektivet ligger en kombinasjon av kvinneperspektivet og likestilling. Det samme endringsperspektivet ser ut til å bli lagt til grunn, men nå trekkes også menn inn. En har brakt med seg likestillingsterminologiens sammenligning av kvinner og menn, samtidig som også kvinneperspektivet fokus på kvinners erfaringer og livsbetingelser trekkes inn. Variasjon blant kvinner som er sentralt i det teoretiske kjønnsperspektivet ser ikke ut til å tillegges like stor vekt i praktisk-politisk endringsarbeid.

Jeg har ikke mulighet til å gå grundig inn på innholdet i norsk likestillingspolitikk og analysere om innholdet har endret seg med begrepsbruken. Mye tyder på at det har vært en dreining i fokus mot menn og kanskje særlig menns rolle som omsorgspersoner. Halsaa mener at norsk likestillingspolitikk i de senere årene har nedtonet betydningen av kvinnespørsmål til fordel for menn og barn (Halsaa 1996). Sånn sett vil dette være i tråd med endringsstrategien i kjønnsperspektivet – å sette fokus på mansrollen og forsøke å bidra til konstruksjonen av en ny mansrolle der omsorgsdelen får større plass.

Endringsstrategien knyttet til kjønnsperspektivet har i liten grad blitt prøvd ut i kvinneprosjekter og kvinnepolitikk, heller ikke i samfunnsplanleggingen. Enkelte i distriktspolitikken har imidlertid begynt å stille spørsmålet: *Må vi gjøre noe med gutta?* (NettOpp nr. 1 1997). Kanskje det er en gryende erkjennelse, også i praktisk-politisk arbeid, at endringer hos menn også kreves om en skal oppnå målsettingene om endring. Det er også en tendens at kvinneprosjekter har spesielle målgrupper og at oppleggene i større grad er tilpasset ulike grupper kvinner, slik som kvinnelige etablerere, kvinnelige ledere eller landbrukskvinner. Dette er en erkjennelse av at ulikheter i kvinners situasjon krever ulike typer prosjekter og tilnæringsmåter, dvs. økt grad av differensiering i strategier. I norsk distriktspolitikk har mange kvinneprosjekter hatt et bottom-up perspektiv, der det konkrete innholdet i prosjektene har blitt utformet av kvinnene som har deltatt. Disse prosjektene viser stor variasjon i tiltak og strategier for endring (Halsaa 1995, Lotherington 1992 m.fl., Pettersen 1997, Wiborg 1992).

Kjønnsperspektivets fokus på kjønn som en integrert del av prosesser og strukturer, for eksempel ved at organisasjoner og bedrifter betraktes som kjønnspregede har i liten grad fått betydning i praktisk-politisk arbeid. Organisasjonsrettede tiltak har i liten grad vært prøvd ut i kvinneverdte distrikts-politikk eller i planlegging (Halsaa 1995, Pettersen 1995).

Konklusjon

Innledningvis knyttet jeg de ulike teoretiske perspektivene til kvinneforskningens feministiske prosjekt – å bedre kvinners stilling i samfunnet. Til hvert perspektiv var det knyttet ulike endringsstrategier. På bakgrunn av dette har jeg drøftet tolkninger av disse i praktisk-politisk endringsarbeid. Det ser ikke ut til å være en direkte kopling mellom de teoretiske diskursene og praktisk-politiske diskurser. Begrepene likestilling, kvinne- og kjønnsperspektiv brukes ofte synonymt i likestillings-, kvinne- og distriktspolitikk og i planlegging, og offentlige dokumenter viser en glidende begrepsbruk. Det ser ut til å være forholdsvis løs teoretisk forankring i det praktisk-politiske endringsarbeidet. De ulike perspektivene transformeres og omkodes i praktisk-politisk endringsarbeid og løsrives fra det teoretiske grunnlaget. Eller kanskje det teoretiske utgangspunktet ikke er i overensstemmelse med politiske og praksisbaserte forestillinger om disse fenomenene? Hvilket innhold perspektivene gis i praktisk-politisk endringsarbeid er dels avhengig av de involverte aktørenes forståelse av begrepene og dels et resultat av forhandlinger og kompromisser i politikk og i praksis situasjoner. I praksis situasjoner utformes plandokumenter og prosjekter under mange ulike betingelser, og det er ikke rimelig å forvente en "standardisering" av forståelsen av kjønn eller en felles forståelse, gitt de ulike kontekstene som slikt arbeid foregår i.

Endringene i kvinne- og kjønnforskningen i retning av mer vekt på det vitenskapelige prosjektet bidrar å til en frikopling mellom teoretiske og praktisk-politiske diskurser. Oversettelsesprosessen fra teori til praksis blir lengre når begrepene utvikles innenfor en vitenskapelig diskurs. Begrep som kjønn har heller ikke blitt utviklet med tanke på bruk i praktisk-politiske diskurser. Teori- og begrepsutvikling blir stadig mer påkrevd og vektlagt innenfor kvinne- og kjønnforskningen, og dette gir også økt grad av flertydighet og ambivalens. Teoretiske perspektivers ambivalente og tvetydige karakterer er et generelt dilemma som vanskeliggjør transformasjon til handling. Jo mer vekt som legges på teori- og

begrepsutvikling jo mindre egnet blir dette til omsetting i handling. Som Flemmen (1990) peker på kan en risikere at meningsinnholdet smadres eller koloniseres i operasjonalisering for handling. Det er heller ikke gitt at det skal være en direkte kopling mellom teoretiske endringsstrategier og praktisk-politisk endringsarbeid. Vitenskap og politikk er ulike diskurser med ulike formål.

Hvilket perspektiv som er best egnet til praktisk-politisk arbeid er et annet spørsmål. De ulike perspektivene har sine styrker og svakheter. Det er neppe hensiktsmessig å velge et av de tre, men heller forsøke å kombinere teoretiske perspektiv og ulike endringsstrategier. Innen forskning diskuteres både hvilke begrep og perspektiver som er "korrekte". Halsaa (1996) mener at forskningens kritiske potensiale neppe kan vinne på at forskningen blir organisert rundt den abstrakte, apolitiske kategorien kjønn. Hun foretrekker begrepet kvinne(forskning) for å bevare fokus på kvinner som subjekter, som mennesker med konkrete kropp og ikke utelukkende relasjoner. Kvinner er en mer konkret og politisk betegnelse. I forskning signaliserer den tilknytning til kvinnebevegelsen, til det ene kjønnets problemer og utfordringer. Skjøsberg (1996) ser derimot kjønn (gender) som den mest politiske betegnelsen. Ved å fokusere på gender understrekes at sosialt kjønn er en samfunnsmessig konstruksjon som varierer med tid, sted, kultur og sosial klasse. Gender-begrepet innebærer en implisitt utfordring om å studere de krysskulturelle sosialisering- og endringsprosessene som gir begrepet ulikt innhold i ulike kulturer. De relasjoner individet inngår i, viser seg i et slikt perspektiv å ha ulike sosiale og politiske betydninger. Skjøsberg mener derfor at gender-begrepet oppfordrer til en mer politisk og politiserende analyse enn kvinne/mann kategoriene.

I større grad enn de andre perspektivene bidrar kjønnsperspektivet til å stille spørsmålstegn ved det selvsagte, ved det vi tar for gitt. Det setter fokus på menn og problematiserer mannsrollen. Det er ikke lenger bare kvinner som er kjønn. Grunnlaget for kollektive handlinger har imidlertid blitt mer problematisk. Når ulikhetene mellom kvinner øker kan det bli vanskeligere å finne en felles basis for kollektiv handling og endring. Kjønn er kanskje ikke lenger tilstrekkelig til å gi kvinner felles interesser.

Det er et åpent spørsmål om det for empiriske formål er hensiktsmessig å skille mellom begrepene. Så lenge begrepene i praktisk-politisk endringsarbeid er forholdsvis løst

knyttet til det skisserte teoretiske fundamentet, har dette kanskje ikke så stor hensikt. Men kanskje kunne det vært fruktbart om en i praktisk-politisk arbeid hadde større kunnskap om de teoretiske perspektivene og endringsstrategiene disse skisserer. Ulike tiltak og strategier innen kvinnetilrettet arbeid i politikk og planlegging vil alltid bygge på en implisitt eller eksplisitt forståelse av kjønn. Hvis en ikke klargjør disse forutsetningene, kan en bidra til å tilsøre problemer og utfordringer og dermed også hvilke tiltak som er relevante i forhold til dem.

Hvilke teoretiske perspektiver, begrep og endringsstrategier som er hensiktsmessige vil være kontekstavhengige. Ulike situasjoner, målsettinger og målgrupper krever ulike tilnærminger. Endringer i kvinners liv og kvinners økte inkludering kan paradoksalt nok ha bidratt til å gjøre det vanskeligere å benytte kjønn som den eneste basis for endringsstrategier. Dette betyr ikke at koplingen mellom kjønn og sosial ulikhet har blitt borte, men at det har blitt tettere sammenvevd med faktorer som klasse, rase og generasjon. Dette kan gi andre undertrykkelsesformer og mekanismer, noe som igjen vil kreve differensierte endringsstrategier og kanskje også nye begreper og nye strategier.

Noter

1. Takk til Agnete Wiborg, Gry Alsos og Ingrid Fylling for nyttige kommentarer.
2. Begrepet kjønn er mest utbredt i norsk kvinne- og kjønnsforskning. Hverken begrepet genus eller begrepet gender fått gjennomslag i Norge.
3. Mange forskere har vært delaktige i å utvikle og beskrive disse perspektivene i kvinneforskningen. Oppdelingen har fått mange forskjellige benevnelser. Av de mest kjente er Sanda Hardings "Feminist empiricist", "Standpoint theorists" og "Postmodernist" (Harding 1986§).
4. Likestillingsperspektivet har blitt kritisert blant annet fordi det likestiller mannligheten og ikke kvinneligheten. Menn er modellen og det er mennenes områder kvinner skal få like muligheter i forhold til. Likestilling er sterkt nytt for kvinners individuelle rettigheter og muligheter sammenlignet med menn (Stang Dahl 1991).
5. Kvinneperspektivets utgangspunkt; at kvinner og menn står forskjellige verdier, holdninger og tenkemåter fører lett til et essensialisme-syn på kvinner og menn. Kjønn blir determinerende. Det mannlige er noe alle menn har og det kvinnelige noe alle kvinner har. Dette har vært et av de viktigste kritikkpunktene mot dette perspektivet (Kvande og Rasmussen 1992)
6. Kjønnbegrepet har blitt kritisert for å være vagt, og for at en mister makttilknytningen og det politiske perspektivet. Halsaa (1996) kritiserer begrepet kjønn for å være mindre politisk, brennbart og kontroversielt enn "kvinne". Hun mener det kan være tegn på ubevisst tilpasning og ufarliggjøring.
7. Jeg har allerede vært inne på noen av de viktigste kritikkpunktene mot de tre teoretiske perspektivene. I forhold til tema i denne artikkelen er de viktigste dilemmaer knyttet til følgende punkter. Likestillingsperspektivet likestiller i stor grad mannligheten og ikke kvinneligheten, dvs. at endring skal skje ved at kvinner skal bli som menn. Kvinneperspektivets utgangspunkt gjør det vanskelig å fange opp ulikheter mellom kvinner og relasjonelle aspekter ved kjønn. Det forutsettes at kvinner har like interesser og verdier, mens at ulikheter underkommuniseres. Kjønnperspektivets dilemma ligger først og fremst i at grunnlaget for kollektive endringsstrategier blir vanskelig når kvinners ulikhet kommer i fokus. Det blir vanskeligere å finne basis for et feminint fellesskap som kan gi grunnlag for kollektive endringer.
8. Se Bjerrum Nielsen (1995) for nærmere diskusjon.
9. I Norge har samfunnsplanlegging i vid forstand vært mer fokusert enn fysisk planlegging. Kvinners deltakelse i plan- og beslutningsprosesser inngår både i likestillingspolitikken og i den kvinnerettede distriktspolitikken. Jeg har derfor valgt å bruke eksempler både fra likestillings- og distriktpolitikk i tillegg til prosjekter der planlegging står i hovedfokus. Artikkelen baserer seg på foreliggende materiale. Politiske dokumenter, utredninger, prosjektplaner og evalueringsrapporter er hovedkildene.
10. BFD har initiert to store Handlingsprogram for likestilling i departementene, der målsettingen er integrering av likestillingsperspektivet på alle departementers fagområder, inkludert i plan- og styringsdokumenter (BFD 1995).
11. Nørve (1995) mener at kvinneperspektiv her har vært brukt for å komme ut over det formale i likestillingsbegrepet og for å favne livsvilkåra til bredere kvinnegrupper.
12. Indirekte kan dette være tilfelle. Langtidseffektene av de mange kvinneprosjektene i Norge vet vi heller ikke så mye om. Indirekte berøres også menn ved at endringer i kvinners situasjon får betydning for menns praksis.

Liv Toril Pettersen, Cand.polit. Sosiologi
Nordlandsforskning/Kvinneuniversitetet Nord
Bodø, Norge.

Litteratur

- AMDAM, J., SÆTERDAL, A. OG KLEVEN T. (1993): *Gjør det noen forskjell? Evaluering av forsøk i 6 kommuner med kommuneplanlegging på kvinners vilkår*. Møreforskning rapport nr. 9312. Volda.
- BARNE- OG FAMILIEDEPARTEMENTET (1995): *Dette er regjeringens integreringspolitikk*. Brosjyre.
- BERG, B. W. (1993): "Kvinneperspektiv – et utgangspunkt eller et ståsted". Foredrag. Kvinneuniversitetet Nord.
- BERMAN, T. (red.) (1988): *På kvinners vis – med kvinners råd*. NAVFs sekretariat for kvinneforskning. Oslo
- BERNTSSON, V. (1996): *Hela Samhället. Jämställhetsaspekter på fysisk planering och bygd miljö*. Boverket. Rapport 1996:4.
- BJERRUM Nilsen, H. (1995): Forandring som mål – stabilitet som premiss? I *Kjønn og samfunn i endring*. Rapport fra avslutningskonferanse. Program for grunnleggende samfunnsvitenskapelig kvinneforskning. Norges forskningsråd. Oslo
- BORCHGREVINK, T. (1994) Høydeskrekk? Perspektiver på kjønn og endring. I Hagemann G. and A. Krogstad (red.): *Høydeskrekk – kvinner og offentlighet* Ad Notam Gyldendal. Oslo.
- BRANDTH, B. OG VERSTAD, B. (red.) (1993): *Kvinneliv i landbruken*. Landbruksforlaget.
- BYSTAD, A. B. (1995): *En villrose i det norske utdannings-systemet. Om kvinneuniversitetets ideologi og pedagogikk – et alternativ eller et supplement til andre læresteder?* Hovedoppgave i pedagogikk. Pedagogisk forskningsinstitutt. Universitetet i Oslo. Våren 1996.
- FLEMMEN, A. B. (1990): *Kjønnets inntreden på planleggingsarenaen – et «djevlels alternativ»?* FORUT. Avdeling for samfunnsplanlegging. Tromsø.
- HARDING, S. (1986): *The Science Question in Feminism*. Milton Keynes: Open University Press.
- HALSAA, B. (1987): "Har kvinner gemensamma interessen?" I *Kvinnovetenskapelig Tidsskrift* nr. 4/87. Göteborg.
- HALSAA, B. (1995): *Forsøk til nytte? Erfaringer med likestillingsarbeid lokalt*. Forskningsrapport nr. 1/1995. Høgskolen i Lillehammer. Lillehammer.
- HALSAA, B. (1996): I skjæringspunktet mellom fag og politikk. I Holter, H. (red.): *Hun og han. Kjønn i forskning og politikk*. Pax forlag A/S. Oslo.
- HAUKAA, R. (red.) (1991): *Nye kvinner, nye menn*. Ad Notam. Oslo.
- HAVNØR, A. (1995): "Interering som metode i likestillingsarbeidet" Foredrag på Statkonsults koneranse 16.10.95; Integrering av likestilling i plan- og styringsdokumenter.
- HOLTER, H. (1977): *Kvinneforskning: Historisk utvikling og aktuelle motsetninger*. I Berg, A.M. m.fl.: *I kvinners bilde*. Oslo.
- HOLTER, H., VE HENRIKSEN, H., GJERSTEN, A. og Hjort, H. (1984): *Familien i klassesamfunnet*. Pax Forlag A/S. Oslo.
- JONASDOTTIR, A. G. (1985): "Kvinnors interessen och andra värden." I *Kvinnovetenskapelig Tidsskrift* nr. 2/85. Göteborg.
- KONNZ, C. (1987): *Mothers in the fatherland: women, the family and Nazi politics*. St. Martin's Press. New York.
- KVANDE, E. og Rasmussen, B. (1992): *Fra kvinner i ledelse til kjønn og organisasjoner. Kvinneperspektiver på LOS forskningen*. LOS notat:3.
- LEIRA, A. (1992): "Hankjønn, hunkjønn, intetkjønn – ? Forståelser av kjønn i norsk kvinnesosiologi." I Taksdal, A. og Widerberg, K. (red.): *Forståelser av kjønn i samfunnsvitenskapenes fag og kvinneforskning*. Ad Notam Gyldendal
- LOTHERINGTON, A. T., K. TORNES, E. JONSEN, AND T. RINGHOLM (1992): *Foran Fronten? Rapport fra det kvinnetretta arbeidet i fylkene*. NORUT Samfunnsforskning. Tromsø.

- LOTHERINGTON, A. T. (1997): Kvinneunderskuddet. Kontinuitet og endring i forståelsen av kjønn i regionalpolitikken. I *Plan* nr. 6/97. Oslo.
- NETTOPP nr. 1 1997. Oppland fylkeskommune. Lillehammer.
- NØRVE, S. (1995): "Finnes det ett kvinneperspektiv på kommunalpolitikken?" I *Kjønn og samfunn i endring*. Rapport fra avslutningskonferanse. Program for grunnleggende samfunnsvitenskaleig kvinneforskning. Norges forskningsråd. Oslo
- PETTERSEN, L. T. (1995): *Fra problem til ressurs! Kvinners deltakelse i lokale og regionale plan- og beslutningsprosesser*. Kvinneuniversitetet Nord. Norfolk.
- PETTERSEN, L.T. (1997) Women for agriculture. The empowerment of farm women. Paper presented to the XVII Congress of the European Society for Rural Sociology, 25–29th August, Chania, Crete, Greece.
- RÖNNBLUM, M. (1996): Kvinnors organisering i glesbygd – resurs eller utmaning? I Månsson, H. (red.): Med periferien i sentrum. Glesbygdverket. Östersund.
- SANDQUIST, A.-M. (1996): *Kommunalt beslutsfattande – en jämställd process? En litteratur- och forskningsgenomgång*. Programberedningen Kommunerna och jämställdheten.
- SKJØNSBERG, E. (1996): "Kjønn og forskning i et utviklingsperspektiv." I Holter, H. (red.): *Hun og han. Kjønn i forskning og politikk*. Pax Forlag. Oslo.
- STANG DAHL, T. (1991): *Likestilling og fødselsrett*.
- ST. MELD. NR. 70 (1991–92): *Likestillingspolitikk for 1990-åra*. Barne- og familiedepartementet.
- SØRENSEN, B. Å. (1982): «Ansvarsrasjonalitet – Om mål-middel-tenkning blant kvinner» i Holter, Harriet (red.): *Kvinner i fellesskap*. Universitetsforlaget.
- VAN DER ROS, J. (1993): *Hva er det de snekrer, frue?* Arbeidsrapport nr. 21:1993. Del II. Forskningsprosjekt om Organisering av kommunal likestillingspolitikk i 90-årene; Utdringer for offentlig sektor. Oppland Distrikthøgskole. Lillehammer.
- VAN DER ROS, J. og Guldvik, I. (1995): *NettNo-damene, kære no dem?* Arbeidsrapport nr. 31/1995. Høgskolen i Lillehammer. Lillehammer.
- VAN DER ROS, J. (1997): *Et femokratisk prosjekt: organisering av likestilling*. Sluttrapport fra prosjektet «Organisering av kommunal likestilling i 90-årene». Høgskolen i Lillehammer. Lillehammer.
- WIBORG, A. (1992): Modeller for kvinnerettet tiltaksarbeid. NF-rapport nr. 4/92-60. Nordlandsforskning. Bodø.
- WIDERBERG, K. (1992): "Teoretisk verktøykasse – angrepsmåter og metoder." I Taksdal, A. og Widerberg, K. (red.): *Forståelser av kjønn i samfunnsvitenskapenes fag og kvinneforskning*. Ad Notam Gyldendal
- WÆRNESS, K. (1987): «On the rationality of caring» i Sasson, A. S. (ed.): *Woman and the State*. Hutchinson. London.
- ØVRELID, B. (1996): Notid og framtid: Dei små fortellingane, dei lokale sanningane og det postmoderne. I Holter, H. (red.): *Hun og han. Kjønn i forskning og politikk*. Pax forlag A/S. Oslo.

